

تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیکی بر استقرار رژیم حقوقی دریای خزر

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا - استاد جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

دکتر سپنتا مجتهدزاده - استادیار حقوق بین‌الملل، دانشگاه مازندران

دکتر حسن پیردشتی* - دانش‌آموخته جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۳/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۲/۱۳

چکیده

خزر، دریای بسته‌ای است که تاکنون رژیم حقوقی آن تعیین نشده است. مشکل اصلی عدم استقرار رژیم حقوقی خزر، ریشه در شرایط جغرافیایی آن دارد. کنوانسیون ۱۹۸۲، استقرار رژیم حقوقی دریاهای بسته را در اختیار کشورهای ساحلی گذاشت. عدم اتفاق آراء در چگونگی تحدید حدود، خزر را به یکی از مناطق بحرانی تبدیل کرد. شرایط خاص ژئوپلیتیکی بعد از فروپاشی شوروی، زمینه ساز قلمروسازی، حوزه نفوذ، رقابت بین قدرتهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای گردید. هرگونه توافقات و همکاری‌های منطقه‌ای از جمله تعیین رژیم حقوقی را به چالش کشید و توانست آن را به تأخیر بیاندارد. تحقیق حاضر نیز بر آن است تا نقش شرایط ژئوپلیتیکی را به‌عنوان یکی از عوامل جغرافیایی تأثیرگذار در استقرار رژیم حقوقی دریای خزر مورد بررسی قرار دهد. مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی می‌توانند در تعیین مرز دریایی و دستیابی بیشتر به مناطق دریایی تأثیرگذار باشند. این مؤلفه‌ها شامل الگوی روابط درون منطقه‌ای، قلمروسازی، حوزه نفوذ، رقابت، حضور و تهدیدات قدرتهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای باشند که مطابق با کنوانسیون ۱۹۸۲ مورد ارزیابی قرار گرفتند. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که بهره‌برداری از منابع هیدروکربن و انتقال آن موجب حضور کشورهای فرامنطقه‌ای با علایق اقتصادی و استراتژیک متفاوت، در منطقه خزر شد. کشورهای قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان به جهت عدم اعتماد به قدرتهای منطقه‌ای و ترس از آنها خواهان حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای، در ابعاد سیاسی، نظامی، اقتصادی می‌باشند و قدرتهای منطقه‌ای (ایران و روسیه) حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای بویژه آمریکا را موجب تهدید حوزه نفوذ خود قلمداد می‌کنند و در پی رقابت با آنها بر آمده‌اند.

واژه‌های کلیدی: دریای خزر، رژیم حقوقی، عوامل جغرافیایی، شرایط ژئوپلیتیکی، کنوانسیون ۱۹۸۲.

۱- مقدمه

دریای خزر یک دریای بسته است. دریای بسته، یک اصطلاح مورد استفاده در حقوق بین‌الملل برای نامیدن دریا، اقیانوس یا آب‌های قابل کشتیرانی است (Tellegen-Couperus, Olga, 1993, 32)؛ (McKenna, 2003, 225) که در حاکمیت قانونی یک یا چند کشور است و بر روی دیگر کشورها بسته است (www.merriam-webster.com) و دسترسی و ترانزیت در آن از طریق دریاها دیگر ممکن نیست مگر از طریق خطوط آبی که در داخل یک کشور جریان دارد (Gabriel Adeleye et al., 1999: 240). از سوی دیگر به این‌گونه دریاها، دریای محصور هم گفته می‌شود. اصطلاح دریای محصور به یک پهنه کوچک از آب‌های داخلی احاطه شده توسط دو یا چند کشور که با مجرای باریکی به یک دریا راه می‌یابد منوط می‌شود (Mazen. Adi, 2009:31). به‌نظر جغرافیدانان، دریای محصور در خشکی هیچ خروجی جهت تخلیه آب ندارد، شاهد این مدعا دریای خزر است (Vinogradov & P. Wouters, 1995:611).

یکی از مشکلات اصلی دریاها بسته، موضوع تعیین رژیم حقوقی آنهاست. کنوانسیون ۱۹۸۲، در این رابطه کم و کاستی‌های زیادی دارد. و فقط در دو ماده (۱۲۲ و ۱۲۳) به‌طور مبهم به آن اشاره شد (Zimmitskaya and Geldern, 2011). در ماده ۱۲۳ کنوانسیون مذکور تمامی حقوق و تکالیف این دریاها به عهده دولت‌های ساحلی گذاشته شد (Pishgahifard, 2006: 84). البته دریای خزر به‌عنوان یک دریای بین‌المللی، دارای وضعیتی منحصر به‌فرد بوده و برخورد با مسائل و مباحث حقوقی آن ترتیبات و تمهیدات ویژه‌ای را طلب می‌کند (Mojtahed-Zadeh and Hafeznia, 2003).

مشکل اصلی مربوط به وضع حقوقی دریای خزر، از تعریف جغرافیایی آن ریشه می‌گیرد. بنابراین راه حل برون رفت از این معضل نیز به عوامل جغرافیایی آن مربوط می‌شود. عوامل ژئوپلیتیکی از جمله عوامل جغرافیایی است که نقش مهمی در استقرار رژیم حقوقی دارد. این عوامل در خزر شامل قلمروسازی، حوزه نفوذ، رقابت، الگوی روابط درون منطقه‌ای، حضور و تهدیدات قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌باشند. به‌نظر می‌رسد به جهت موقعیت جغرافیایی و ساختار ژئوپلیتیکی، تقریباً تمام کشورهای این حوزه دارای منابع چالش با یکدیگر در مواجهه

با دریای خزر هستند. بر این اساس، دیدگاه‌های متفاوتی در برخورد با مسائل دریای خزر وجود دارد. بنابراین تحقیق حاضر به دنبال تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیکی در استقرار رژیم حقوقی دریای خزر است.

۲- روش تحقیق

مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. در روش کتابخانه‌ای به طور مشخص از روش مطالعه اسنادی و تحلیل محتوای اسنادی چون قوانین و کنوانسیون‌های بین‌المللی و منطقه‌ای، مقررات و آیین‌نامه‌ها و همچنین از نقشه‌ها، عکس‌های هوایی و تصاویر ماهواره‌ای استفاده شده است.

۳- ادبیات و مبانی نظری تحقیق

حقوق‌دان انگلیسی جان سلدن در سال ۱۶۳۵ میلادی نظریه «دریاهای بسته»^۱ را مطرح نمود. بر اساس این نظریه دولت‌های ساحلی در نواحی دریاهای بسته دریایی مجاور سواحل‌شان از حاکمیت انحصاری برخوردار می‌باشند (Talaee, 2007: 13). کلمبز معتقد بود هیچ محدودیتی در استفاده از قواعد حقوق دریا مربوط به دریاهای محصور در خشکی وجود ندارد. چنانچه دولت‌های ساحلی نسبت به تقاضایشان موافقت نمایند مطابق با آن، دولت‌های ساحلی می‌توانند آن قواعد حقوق دریا را که مناسب با دریای خزر است، اعمال نمایند (Christopher, 1998: 140). یکی از مشکلات عمده در تعیین رژیم حقوقی خزر، عدم وجود قوانین حقوقی بین‌المللی در مورد تحدید حدود دریاهای بسته‌ای نظیر آن است. مواد مندرج در کنوانسیون حقوق دریاها (۱۹۸۲)، نه تنها در مورد چگونگی تعیین رژیم حقوقی دریای خزر کافی نیست بلکه دارای ابهاماتی است که موجب سردرگمی و تفسیر به رأی هر یک از کشورهای ساحلی آن می‌شود. از طرفی کشورهای ساحلی برای رسیدن به اجماع جهت تعیین رژیم حقوقی چاره‌ای جز مراجعه به برخی مواد کنوانسیون دریاها ندارند.

عوامل ژئوپلیتیکی بیشتر به شکل ساختاری در کنوانسیون عمل می‌نمایند و در تحدید حدود مبنای عمل می‌باشند. وانگهی در دریای خزر در صورت اعمال کنوانسیون یا هرگونه توافقی نقش این عوامل بسیار زیاد است. زیرا کشورهای ساحلی دریای خزر بویژه کشورهای تازه تأسیس، در حال گسترش قلمرو دریایی و حوزه نفوذ خود هستند. بنابراین چاره‌ای جز رقابت با قدرت‌های منطقه‌ای ندارند. عدم توانایی آنها در برابر قدرتهای مذکور از یک‌سو و رقابت آشکار و پنهان با یکدیگر، سبب شکل‌گیری الگوی روابط درون منطقه‌ای پیچیده‌ای شد. فراخواندن قدرتهای فرامنطقه‌ای توسط کشورهای تازه تأسیس و حضور آنها در خزر بر پیچیدگی آن افزود. تهدیدات ناشی از حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای موجب واکنش قدرت‌های منطقه‌ای شد و رقابت بین آنها شکل جدیدی را از روابط کشورها در سطوح مختلف منطقه‌ای و برون منطقه‌ای ایجاد کرد و موجب اختلافات و مناقشات بین آنها برای تعیین حوزه‌های نفوذ و به تبع آن قلمروهای دریایی شد. این موضوع هرگونه همکاری بویژه در زمینه استقرار رژیم حقوقی را دچار چالش کرد. بنابراین با شناخت عوامل ژئوپلیتیکی و منابع تهدید می‌توان استراتژی را جهت تسریع در فرآیند تعیین رژیم حقوقی دریای خزر برای هر یک از کشورها تعیین کرد که در نهایت به استقرار رژیم حقوقی در خزر بیانجامد.

۴- محیط‌شناسی تحقیق

۴-۱- جغرافیای طبیعی دانشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

دریای خزر بزرگ‌ترین پهنه آبی محصور در خشکی جهان درون قاره اوراسیا قرار دارد (Igor S. Zonn et al, 2010: 111). این پهنه آبی بزرگ‌ترین دریاچه شور جهان است و حدود ۱۱ میلیون سال پیش، از طریق دریا‌های آزوف، سیاه و مدیترانه با اقیانوس‌های جهان در ارتباط بود (www.britannica.com). خزر که در نقشه‌های جهان به کاسپین^۱ معروف است، از شمال به روسیه، از جنوب به ایران، از غرب به آذربایجان و از شرق به ترکمنستان و قزاقستان محدود می‌گردد (Shamsi, 2007: 13). پهنای دریای خزر و کشیدگی سواحل کشورهای اطراف آن در

جدول شماره ۱ نشان داده شده است.

جدول شماره ۱: سهم کشورها از گستردگی نوار ساحلی دریای خزر

مشخصه	اندازه (کیلومتر)
طول دریای خزر	۱۲۰۴
پهنای دریای خزر	۲۲۰ تا ۵۵۰
محیط دریای خزر	۶۵۰۰
طول سواحل ایران	۶۵۷
طول سواحل آذربایجان	۸۲۰
طول سواحل روسیه	۱۴۷۶
طول سواحل ترکمنستان	۱۶۴۷
طول سواحل قزاقستان	۱۹۰۰

نقشه شماره ۱: نقشه منطقه دریای خزر

<http://www.worldatlas.com>

خزر، متشکل از سه حوضه مجزا است که هر یک با ویژگی‌های گوناگون در جدول زیر مشخص می‌شود. مرز قراردادی بین بخش‌های شمالی و میانی، خط اتصال جزیره چیچن و دماغه

تیوب کاراگان، بین میانی و جنوبی خط اتصال جزیره ژیلوی و دماغه کوولی می باشد (Kasarof, 2012: 16).

جدول شماره ۲: مشخصات کلی بخش‌های مختلف دریای خزر

بخش	عمق متوسط (متر)	حداکثر عمق (متر)	مساحت هر بخش (به درصد)	حجم آب هر بخش (به درصد)
بخش شمالی	۶/۲	۸۰	۲۷/۷۳	۰/۱
بخش میانی	۱۷۵/۶	۸۵۰	۳۶/۶۳	۳۶/۲۳
بخش جنوبی	۳۲۵	۱۰۲۵	۳۵/۶	۶۳/۶۷

<http://guilan-e-ma.ir/2011/09>

۲-۴- جغرافیای انسانی

در حالی که کشورهای ساحلی خزر حدود ۲۳۷,۴ میلیون نفر جمعیت دارند، تنها ۱۴/۷ میلیون از جمعیت آنها در مناطق ساحلی دریای خزر زندگی می‌کنند (Kasarof, 2012: 36). در منطقه خزر، پنج کشور ساحلی با جمعیت، اقوام، نژاد، ادیان و با دیدگاه‌های متفاوت وجود دارند که دارای تفاوت‌های ساختاری هستند. ملت‌های منطقه نسبت به دریای خزر علقه‌های خاصی دارند. مردم روسیه و ایران خود را صاحبان اصلی و سنتی دریای خزر دانسته و تقسیم آن را موجب سرخوردگی ملی می‌دانند. ملت قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان به آن وابستگی عاطفی و احساسات شدید ملی گرایانه دارند. نسبت توزیع جمعیت ساحلی در کشورهای مختلف حوزه خزر در جدول شماره ۳ نشان داده شده است.

جدول شماره ۳: آمار جمعیت کشورهای ساحلی خزر به تفکیک جمعیت ساحلی

نام کشور	جمعیت	رتبه	جمعیت ساحل	نسبت جمعیت
	(۲۰۱۴)	جهانی	خزر (میلیون نفر)	ساحلی به جمعیت کشور
روسیه	۱۴۲,۴۶۷,۶۵۱	۹	۳,۵	۲,۴۶
ایران	۷۸,۴۷۰,۲۲۲	۱۷	۶,۳	۸,۰۲
قزاقستان	۱۶,۶۰۶,۸۷۸	۶۴	۰,۸	۴,۸۱
آذربایجان	۹,۵۱۴,۸۸۷	۹۰	۴,۱	۴۳,۰۹
ترکمنستان	۵,۳۰۷,۱۷۱	۱۱۶	۰,۴	۷,۵۴

www.worldometers.info

۵- یافته‌های تحقیق

۱-۵- ویژگی‌های ژئوپلیتیکی دریای خزر

ظهور و شکل‌گیری منطقه خزر بر روی نقشه سیاسی جهان از پیامدهای بارز فروپاشی شوروی محسوب می‌شود و می‌توان آن را یک مولود ژئوپلیتیک نامید. به دنبال فروپاشی شوروی و ظهور سه کشور جدید قزاقستان، ترکمنستان و جمهوری آذربایجان، دریای خزر در کانون یک منطقه جدید بین‌المللی قرار گرفت و روز به روز بر اهمیت ژئوپلیتیک آن افزوده شد. این منطقه با وسعت قابل توجه، جمعیتی قابل ملاحظه و قابلیت‌هایی از قبیل ذخایر و منابع انرژی و منابع دیگر (اورانیوم)، حمل و نقل و غیره دارای آنچنان اهمیتی است که خواه ناخواه توجه کشورهای خارج منطقه، بویژه آنهایی را که در تلاش برای اعمال کنترل و سلطه بر سایر مناطق جهان هستند، جلب می‌کند (Mirheydar, & Shemirani Taheri, 2001: 55-56). امروزه خزر یکی از مناطق مهم و مورد توجه نظام بین‌المللی و قدرت‌های جهانی قرار گرفته و الگوی رقابت جدیدی را شکل داده است (Hafeznia, 1999: 45). سه مشخصه قابل توجهی که ژئوپلیتیک منطقه خزر را پس از فروپاشی شوروی در یک جایگاه ویژه قرار می‌دهد، در جدول شماره ۴ آورده شده است.

جدول شماره ۴: مشخصه‌های مؤثر در ژئوپلیتیک منطقه خزر پس از فروپاشی شوروی

ردیف	توضیحات
۱	جمهوری‌های شوروی سابق که هیچ تجربه یا میراثی به‌عنوان دولت-ملت‌های مستقل به مفهوم وستفالیایی ندارند و مخالف روسیه و ایران هستند.
۲	کشورهای قدرت‌مندتر منطقه به روابط با این جمهوری‌های جدید با مفاهیم ژئوپلیتیکی سنتی می‌نگرند. این جهت‌گیری از طبیعت نامتعادل و امپریالیستی روابط تاریخی آنها با این جمهوری‌های جدید و همچنین اهمیت منابع انرژی دریای خزر ریشه می‌گیرد.
۳	حتی در صورتی که نهادها و رژیم‌های منطقه‌ای سابق یا جدید مطرح باشند، اصل آنها در خواسته‌ها و نفوذ بازیگران قدرتمندتر منطقه‌ای ریشه دارد. از جمله آنها سازمان همکاری‌های اقتصادی (اگو)، سازمان همکاری دریای خزر (کاسکو) و جامعه کشورهای مستقل مشترک‌المنافع می‌باشد.

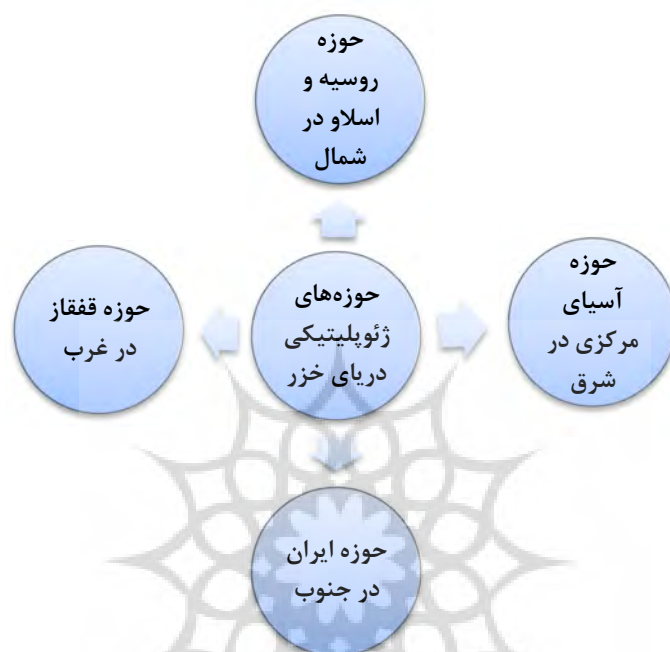
Yelena Nikolayevna, 2012: 174 & Rajaei, 2002: 47-48

مسائل خزر را باید حاصل ترکیب و التقای مسائل و دیدگاه‌های خاص چهار حوزه موجود در شکل شماره ۱ دانست که در دو حوزه غربی و شرقی نیز با نیروهای مداخله‌گر فرامنطقه‌ای پیوند خورده و الگوی پیچیده‌ای از رقابت و همگرایی را شکل می‌دهد که این مداخله با واکنش بخش شمالی و جنوبی خزر نیز روبه‌رو گردیده است (Hafeznia, 1999: 45).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

شکل شماره ۱: حوزه‌های جهانگانه ژئوپلیتیکی دریای خزر

Hafeznia, 1999: 45

۲-۵- اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه خزر برای روسیه

اهمیت منطقه خزر برای روسیه را ترکیبی از عوامل ژئوپلیتیکی جدول زیر مشخص می‌کند.

جدول شماره ۵: عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر در تعیین میزان اهمیت خزر برای روسیه

ردیف	توضیحات
۱	پایداری روسیه بر مواضع خود راجع به منطقه تا حد زیادی بر توانایی روسیه برای مقابله با تروریسم بین‌المللی، همچنین توانایی‌های سیاست خارجی این کشور در جنوب آسیا، خاورمیانه و خاور نزدیک دلالت دارد. با توجه به عملیات ضد تروریستی در افغانستان و جنگ در عراق، اهمیت اقتصادی و ژئوپلیتیک منطقه خزر حتی افزایش نیز پیدا کرده است.
۲	ثبات منطقه‌ای و وضعیت بی‌ثباتی در مناطق همجوار روسیه تا حد خاصی به تحولات منطقه خزر بستگی دارد. در نتیجه، تأمین امنیت مرزهای روسیه در قفقاز جنوبی و دریای خزر حیاتی است.
۳	میلیون‌ها روس در دیگر کشورهای ساحلی خزر زندگی می‌کنند.
۴	کشورهای ساحلی خزر عضو CIS - جمهوری‌های شوروی سابق، در سیاست خارجی روسیه از اولویت بالایی برخوردارند.
۵	در بخش انرژی، روسیه می‌تواند و باید از طریق مشارکت در توسعه منابع هیدروکربن خزر نسبت به تأمین نیازهای داخلی خود و همچنین در مسئله انتقال به بازارهای جهانی منافع خود را دنبال نماید.

Karyany, 2005: 201

۳-۵- اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه خزر برای ایران

اهمیت این منطقه برای ایران را می‌توان در جدول شماره ۶ خلاصه نمود.

جدول شماره ۶: دلایل اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه خزر برای ایران

ردیف	توضیحات
۱	حفظ وضعیت غیرنظامی دریا
۲	قرار دادن برخی خطوط لوله پیشنهادی از مسیر ایران
۳	توسعه امکانات کشتیرانی و بندری جهت به‌کارگیری پتانسیل‌های خود به‌عنوان یک کانون ترانزیتی منطقه‌ای
۴	توسعه منابع انرژی خود در دریای خزر و مشارکت در توسعه منابع دیگر کشورهای ساحلی
۵	تأمین تقاضای انرژی داخلی ساکنان بخش شمالی ایران
۶	حمایت از تدابیر مؤثر جهت حفاظت از محیط زیست خزر، هم از نظر آلودگی‌های صنعتی و هم بالا آمدن سطح آب. (که مناطق بزرگی از ساحل ایران را زیر آب برده است)
۷	تبدیل شدن به مهم‌ترین مسیر ترانزیت نفت و گاز بین کشورهای حوزه خزر یعنی قزاقستان، آذربایجان و ترکمنستان و کشورهای مصرف‌کننده منطقه آسیا پاسفیک

Hassan Tash, 2007: 69 & Rajaei, 2002: 56 & Ataof, 1978: 53

۴-۵- اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه خزر برای جمهوری‌های جدید

جمهوری‌های جدید در ساحل خزر، ویژگی‌های مشترک متعددی دارند که بر گرایش آنها در قبال وضعیت حقوقی دریای خزر تأثیر می‌گذارد. جدول شماره ۷ اهمیت منطقه خزر برای جمهوری‌های جدید را بیان می‌کند.

جدول شماره ۷: اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه خزر برای جمهوری‌های جدید

ردیف	توضیحات
۱	همه آنها محصور در خشکی بوده و هیچ دسترسی مستقیم به دریای آزاد ندارند. جهت صادرات منابع نفت و گاز خود، آنها باید بر خطوط لوله فراملی یا ترتیبات چندملیتی تکیه کنند.
۲	همه آنها کوچکتر و ضعیف‌تر از ترکیه و ایران هستند. (و البته روسیه و آمریکا) بنابراین آنها در مقابل کشورهای قدرتمند خارجی که جهت تأثیرگذاری بر تصمیمات آنها تلاش می‌کنند آسیب‌پذیر هستند.
۳	با توجه به ناپسامانی‌های اقتصادی پس از فروپاشی شوروی، این کشورها به شدت به صادرات انرژی جهت تأمین نیازهای ارزی خود وابسته هستند. این نیاز، تکاپو جهت یافتن مسیرهای صادراتی مناسب را در صدر مسائل سیاسی و اقتصادی آنها قرار داده است.

Rajaei, 2002: 69

۵-۵- اهمیت منطقه خزر برای اتحادیه اروپا

مهم‌ترین اهداف و منافع اروپا در خزر، یافتن جایگزین برای نفت دریای شمال، گسترش نفوذ سیاسی در خزر از طریق سرمایه‌گذاری در پروژه‌های نفتی این منطقه است. همچنین، اتحادیه اروپا در قالب استراتژی گسترش ناتو به سوی شرق اهداف سیاسی مهمی را در این منطقه پیگیری می‌کند زیرا که هنوز اتحادیه اروپا و به‌خصوص آمریکا از قدرت فدراسیون روسیه جهت به خطر انداختن منافع غرب در منطقه آسیای مرکزی، قفقاز و خزر بیم دارند و کوشش می‌نمایند که با حضور قدرتمند و فعال در این مناطق مانع از همگرایی کشورهای این حوزه با روسیه گردند (Ahmadipour & Lashgari, 2009: 72).

۵-۶- اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه خزر برای آمریکا

ایالات متحده آمریکا در چارچوب سیاست‌های کلان خود در منطقه دریای خزر که آن را دارای منافع استراتژی برای خود خوانده است، چند راهبرد عمده را تعقیب می‌نماید که در جدول

شماره ۸ نمایش داده شده است.

جدول شماره ۸: استراتژی‌های کلان آمریکا در منطقه دریای خزر

ردیف	توضیحات
۱	حضور در کشورهای تازه استقلال یافته به بهانه پیشبرد دموکراسی و در واقع برای فاصله‌اندازی مابین سه کشور عمده منطقه یعنی روسیه، چین و ایران.
۲	تحت تأثیر قرار دادن برخی خطوط لوله پیشنهادی از مسیر ایران.
۳	اجرای استراتژی تحت عنوان «امنیت انرژی» که از جمله آنان کاهش وابستگی به نفت و گاز خلیج فارس، استفاده از منابع متنوع انرژی از جمله دریای خزر، ایجاد خطوط لوله برای انتقال انرژی خزر از مسیرهای مختلف اما نه ایران است.
۴	از اهداف بلندمدت آمریکا در اورآسیا، مهار ایران است.
۵	اهداف دیگر آمریکا، نفوذ نظامی در منطقه خزر است که به تدریج و با بهانه‌هایی مانند آموزش نیروهای نظامی و یا برگزاری مانورها پیگیری می‌گردد. تاکنون همه کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به‌جز تاجیکستان عضو پروژه مشارکت برای صلح وابسته به ناتو گردیده‌اند.

Maleki, 2003: 114-117 & Valentin, 1998: 24

۶- تجزیه و تحلیل

به جهت موقعیت جغرافیایی و ساختار ژئوپلیتیکی، تقریباً تمام کشورهای این حوزه دارای منابع چالش با یکدیگر در مواجهه با دریای خزر هستند. براین اساس، دیدگاه‌های متفاوتی در برخورد با مسائل دریای خزر وجود دارد.

شکل شماره ۲: علت تعدد دیدگاه‌های کشورهای پیرامونی خزر

Mohammadi, 2005: 183

این تفاوت دیدگاه‌ها سبب تعارض‌های درون منطقه‌ای و شکاف‌ها بین کشورهای منطقه می‌گردد. در نتیجه، قدرت‌های منطقه‌ای در برابر هم صف‌آرایی کرده و ساختار قدرت منطقه‌ای شکل می‌گیرد. این امر می‌تواند در استقرار رژیم حقوقی دریای خزر تأثیر منفی بگذارد. جدول شماره ۹ تفاوت ساختاری کشورهای ساحلی را در سازه ژئوپلیتیکی خزر و تأثیر آن بر استقرار رژیم حقوقی را بیان می‌کند.

پرونده‌های علمی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۹: تفاوت ساختاری کشورهای ساحلی خزر و نقش آن در رژیم حقوقی دریای خزر

نام کشور	سیاست خارجی	سطح قدرت	ساختار جغرافیایی	موقعیت ژئوپلیتیکی	وضعیت ژئواکونومیکی	دیدگاه نسبت به حضور دیگر قدرت ها در خزر	دیدگاه نسبت به دیگر کشورهای خزر	نقش در رژیم حقوقی
ایران	استقلال سیاسی و احترام متقابل	منطقه‌ای	مناسب و برتر	مناسب و برتر	مناسب و دارای مزیت	عدم حضور	هراس از نفوذ روسیه	منفی
آذربایجان	گرایش به غرب	محلی	نامناسب (محصور بودن)	انزوا	مناسب و دارای مزیت	حضور	تردید و هراس نسبت به ایران و روسیه	منفی
ترکمنستان	بی‌طرفی در مسائل جهانی و منطقه‌ای	محلی	نامناسب (محصور بودن)	انزوا	مناسب و دارای مزیت	حضور	تردید و هراس نسبت به نفوذ ایران و روسیه	منفی
قزاقستان	سیاست چند بعدی (با اولویت غرب)	منطقه‌ای	نامناسب (محصور بودن)	مناسب	مناسب و دارای مزیت	حضور	تردید و هراس نسبت به نفوذ ایران و روسیه	منفی
روسیه	هم‌کاری و عدم تنش با غرب	جهانی	مناسب	مناسب و برتر	مناسب و دارای مزیت	عدم حضور	عدم تمایل به نفوذ ایران و کنترل آن	منفی

بازیگران عمده در صحنه خزر عبارتند از روسیه، ایران، جمهوری‌های جدیدالتأسیس، اتحادیه اروپا، چین و ایالات متحده آمریکا که هر یک اهداف ژئوپلیتیکی خاصی را در منطقه دنبال می‌کنند که در شکل شماره ۳ نمایش داده شده‌اند.

شکل شماره ۳: بازیگران عمده در صحنه خزر

Maleki, 2003: 123-124

جدول شماره ۱۰ اهداف ژئوپلیتیکی قدرت‌های درون‌منطقه‌ای و برون‌منطقه‌ای در خزر و تأثیر آن بر استقرار رژیم حقوقی را بیان می‌کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۱۰: اهداف ژئوپلیتیکی قدرت‌های درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای در دریای خزر

نام کشور	اهداف	اهمیت و دلایل نفوذ	قدرت رقیب برون منطقه‌ای	قدرت رقیب درون منطقه‌ای	تأثیر بر رژیم حقوقی
روسیه	دستیابی به منابع نفت، شرکت در پروژه‌های نفتی، صدور منابع نفتی از خاک خود	پیوستگی جغرافیایی و وجود میلیون‌ها روس در دیگر کشورهای ساحلی خزر، منافع اقتصادی روسیه، امنیتی نظامی، مقابله با تروریسم بین‌المللی، ثبات منطقه‌ای، عضویت کشورهای ساحلی خزر در CIS	آمریکا	ایران	مانع ایجاد رژیم حقوقی به جهت ترس از کاهش قدرت نفوذ، امنیت و حضور آمریکا
ایران	ترانزیت نفت و گاز، توسعه منابع انرژی، حفظ وضعیت غیرنظامی دریا	حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای، تهدیدات زیست محیطی، منافع اقتصادی، مسائل امنیتی	آمریکا	روسیه	در صورت تأمین امنیت و عدم حضور نظامی بویژه قدرتهای فرامنطقه‌ای، سهم بالای ۱۵ درصد خواستار استقرار رژیم حقوقی
جمهوری‌های جدید	صادرات منابع نفت و گاز، حفظ منافع اقتصادی، حضور شرکتهای نفتی خارجی	مشکلات اقتصادی، تهدیدات زیست محیطی، تهدیدات نظامی و امنیتی	---	ایران	استقرار رژیم حقوقی برای کاهش نفوذ روسیه و ایران و تأمین نیازهای اقتصادی
آمریکا	منابع انرژی خزر، انتقال انرژی، شرکت در پروژه‌های نفتی	کنترل رقیب، حضور در جمهوری‌های جدید، امنیت انرژی	چین، اتحادیه اروپا	ایران، روسیه	استقرار رژیم حقوقی برای گسترش نفوذ و تأمین انرژی
اتحادیه اروپا	شرکت در پروژه‌های نفتی، منابع انرژی جدید، توسعه نهادهای دموکراتیک در جمهوری‌های جدید	کاهش اتکا به انرژی خاورمیانه، روسیه و دریای شمال، جلوگیری از نفوذ روسیه	آمریکا، چین	ایران، روسیه	استقرار رژیم حقوقی برای ایجاد ثبات و تأمین انرژی
چین	انتقال انرژی، بی‌ریزی مسیرهای ارتباطی جدید، شرکت در پروژه‌های نفتی	تأمین منابع نفت و گاز، همکاری‌های اقتصادی و بازرگانی	آمریکا، اتحادیه اروپا	ایران، روسیه	استقرار رژیم حقوقی برای تأمین انرژی

جدول شماره ۱۱ چگونگی همکاری و رقابت قدرتها را در حوزه ژئوپلیتیکی خزر و تأثیر آن بر روند استقرار رژیم حقوقی خزر را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱۱: همکاری و رقابت‌های قدرتها در دریای خزر و تأثیر آن بر رژیم حقوقی

تأثیر بر رژیم حقوقی	رقابت	همکاری	نام قدرتها	قدرت
مانع ایجاد استقرار رژیم حقوقی به جهت ترس از کاهش قدرت نفوذ، عدم کنترل منابع نفت گاز، کاهش مناطق دریایی	اعمال کنترل بر منابع نفت و گاز و بهره برداری از آن، نفوذ سیاسی اقتصادی در کشورهای جدید التاسیس، حضور نظامی	مخالفت با حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای، ایجاد کریدور حمل و نقل بین‌المللی شمال-جنوب، تأکید بر صدور منابع نفتی از طریق خاک خود	روسیه و ایران	قدرت‌های درون منطقه‌ای
مانع استقرار رژیم حقوقی به جهت ترس از نفوذ قدرتهای رقیب در منطقه، عدم کنترل و بهره‌برداری از منابع انرژی، جلوگیری از حضور شرکت‌های نفت و گاز، عدم مشارکت در پروژه‌های نفتی و گازی	دسترسی به منابع نفت و گاز خزر، گسترش همکاری‌های اقتصادی و بازرگانی با جمهوری‌های منطقه، شرکت در پروژه‌های عمرانی، امضای قرارداد‌های نفت و گاز، فراهم کردن حضور شرکت‌های نفتی	جلوگیری از نفوذ روسیه و ایران در منطقه، انتقال انرژی از راه‌هایی به جز ایران و روسیه. (کریدور شرق و غرب)، کمک به جمهوری‌های تازه تأسیس برای حفظ استقلال، همکاری علمی و تخصصی در پروژه‌های مشترک برای کاهش نفوذ روسیه و ایران	آمریکا، چین، اتحادیه اروپا	قدرت‌های برون منطقه‌ای
مانع استقرار رژیم حقوقی، به جهت ترس از اعمال کنوانسیون‌های زیست محیطی، کاهش قلمروهای دریایی، عدم کنترل بر منابع نفت و گاز	اعمال کنترل بر منابع نفت و گاز و بهره‌برداری از آن، گسترش قلمروهای دریایی	کاهش نفوذ روسیه و ایران، برقراری روابط با قدرتهای فرامنطقه‌ای، مشارکت در برنامه صلح ناتو، انتقال انرژی، جلوگیری از اعمال کنوانسیون‌های زیست محیطی	قزاقستان، آذربایجان، ترکمنستان	جمهوری‌های جدید

جدول شماره ۱۲: اقدامات کشورهای ساحلی در حوزه ژئوپلیتیکی، به‌عنوان یک استراتژی جهت تسریع

در تعیین رژیم حقوقی

کشور	پیشنهادات
ایران	ایران، به‌دنبال منافع ملی خود در خزر، وارد میدان شده و به رقابت با دیگر کشورهای ساحلی پرداخته تا جای پای برای خود در منطقه پیدا کند. حفظ وضعیت غیرنظامی دریا؛ قرار دادن برخی خطوط لوله کشورهای ساحلی از مسیر ایران؛ تأمین تقاضای انرژی داخلی ساکنان بخش شمالی ایران، تبدیل شدن به مهمترین مسیر ترانزیت نفت و گاز بین کشورهای حوزه خزر یعنی قزاقستان، آذربایجان و ترکمنستان است. این کشور علاقه‌مند است منطقه خزر به صورت حق حاکمیت مشترک اداره شده و استفاده از منابع دریایی و زمینی با کنترل بین‌المللی متشکل از کشورهای منطقه انجام گیرد. به‌نظر می‌رسد ایران با استقرار رژیم حقوقی که موجب حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای و منطقه‌ای بویژه حضور نظامی آنها که منجر به تهدید امنیت ملی آن شود مخالفت کند.
روسیه	اهداف ژئوپلیتیک روسیه در خزر به ترتیب حفظ نفوذ بر جمهوری‌های سابق اتحاد شوروی، دستیابی هرچه بیشتر به منابع نفت دریای خزر، شرکت در پروژه‌های نفتی این منطقه و تأکید بر صدور منابع نفتی از طریق خاک خود بوده است. روسیه کشورهای جدیدالتأسیس خزر را در حیطه حریم امنیتی خود می‌داند و کوشا است برای حصول به این مقصود پایگاه‌های نظامی در این کشورها داشته باشد. برای روسیه اولویت دارد از ناوگان خود در دریای خزر به‌عنوان پایگاه عاری از دردسر سیاسی برای کنترل کشورهای ساحلی ترکمنستان، قزاقستان و آذربایجان استفاده نماید. پیگیری این اهداف می‌تواند روسیه را به رقیب جدی ایالات متحده آمریکا و حتی ایران در منطقه خزر تبدیل کند. به‌نظر می‌رسد روسیه با استقرار رژیم حقوقی منجر به هویت بخشی به کشورهای جدید، تداوم حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای، کاهش نفوذ روسیه و محدودیت حضور شرکتهای روسی شود مخالفت کند.
کشورهای جدیدالتأسیس	کشورهای جدید التأسیس در تلاش برای کسب هویت زبانی، قومی، فرهنگی و مذهبی از روسیه، ایران و ترکیه هستند. در این راستا برای جلوگیری از تهدیدات امنیتی، نگرانی از مداخلات کشورهای همسایه، منازعات قومی و مشکلات اقتصادی، برقراری روابط با کشورهای فرامنطقه‌ای را مورد توجه قرار دادند. بنابراین کشورهای منطقه در طلب ثبات سیاسی و تقویت توان اقتصادی به قدرتهای فرامنطقه‌ای روی آوردند که این امر زمینه بسیار مساعد و مناسبی را برای نفوذ کشورهای غربی بویژه آمریکا فراهم آورده است. همچنین از دیدگاه آنان منابع هیدروکربن، ابزاری برای تقویت توانایی اقتصادی، تثبیت نظام سیاسی موجود و در نتیجه عاملی جهت مقابله با مداخلات خارجی و رهایی از وابستگی به روسیه و نیل به هویت مستقل است. به‌نظر می‌رسد کشورهای جدیدالتأسیس با تدوین رژیم حقوقی که منجر به استقلال آنها از روسیه و کسب هویت نشود مخالفت کنند. زیرا حلقه مفقوده تکمیل استقلال آنها از روسیه در تعیین رژیم حقوقی خزر نهفته است.
آمریکا	آمریکا منطقه خزر را منطقه بالقوه مهم برای تأمین انرژی غرب و اقتصاد جهان تلقی می‌کند. از مهمترین هدفهای ژئوپلیتیکی این کشور در خزر، کنترل ذخایر عظیم انرژی، انتقال انرژی، دسترسی مستقیم به سرزمین و فضای جغرافیایی رقیبا و مخالفان، تثبیت موقعیت استراتژیک از طریق در اختیار گرفتن پایگاههایی علیه رقبای منطقه‌ای بویژه چین، روسیه و ایران و کنترل منابع انرژی خزر است. از جمله اهداف این کشور در منطقه محسوب می‌گردد. بنابراین راهبرد آمریکا در منطقه، در نهایت نه تنها اقتصادی بلکه استراتژیک و سیاسی است. به‌نظر می‌رسد آمریکا در استقرار رژیم حقوقی که منجر به محدودیت حضور این کشور و همچنین شرکتهای نفتی آن شود اختلال ایجاد کند.
اتحادیه اروپا	مهمترین اهداف و منافع اتحادیه اروپا در خزر، یافتن جایگزین برای نفت دریای شمال و گسترش نفوذ سیاسی در خزر است. در این راستا اتحادیه اروپا در قالب استراتژی گسترش ناتو به‌سوی شرق با حضور قدرتمند و فعال در این مناطق مانع از همگرایی کشورهای این حوزه با روسیه می‌گردد. به‌واقع اروپا به منطقه دیدی عمدتاً تجاری دارد و رهبران اروپایی مدعی علائق ژئوپلیتیک نیستند و درصدد بهره‌گیری از فرصت موجود برای دستیابی به منابع انرژی

جدید به منظور کاهش اتکا به انرژی خاورمیانه و روسیه هستند. به نظر می‌رسد این اتحادیه با تدوین رژیم حقوقی که محدودیتی برای دستیابی اروپا به منابع انرژی خزر و انتقال آن ایجاد کند مخالفت می‌کند.	
از دیگر کشور فرامنطقه‌ای فعال در منطقه خزر چین است که به بازیگر مهمی تبدیل شده است. این کشور از نزدیک تحولات منطقه بخصوص اقدامات آمریکا را رصد می‌کند و با سرمایه‌گذاری در بخش انرژی دریای خزر و طرح خط لوله انتقال نفت قزاقستان به استان سین‌کیانگ، در صدد متنوع ساختن منابع تأمین انرژی خود می‌باشد. نزدیک بودن چین به حوزه دریای خزر این کشور را به‌عنوان یکی از بازارهای مهم این حوزه تبدیل کرده است. این کشور علاوه بر گسترش همکاری‌های اقتصادی و بازرگانی با جمهوری‌های منطقه، در زمینه حمل‌ونقل نیز شروع به سرمایه‌گذاری عظیمی در این منطقه نموده است. به نظر می‌رسد چین با تدوین رژیم حقوقی که مانع حضور فعال این کشور در منطقه و محدودیت سرمایه‌گذاری آن شود مخالفت می‌کند.	چین

۷- نتیجه‌گیری

دریای خزر به جهت شرایط خاص ژئوپلیتیکی بعد از فروپاشی شوروی، زمینه‌ساز قلمروسازی، حوزه نفوذ، رقابت و همکاری بین قدرتهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای گردید. شرایط جدید ژئوپلیتیکی موجب ایجاد انگیزه برای قلمروسازی و گسترش حوزه نفوذ و در نتیجه رقابت بین قدرتهای منطقه‌ای شد. ضرورت ایجاد توازن قوای منطقه‌ای به جهت سطوح متفاوت قدرت، موجب فراخواندن قدرتهای فرامنطقه‌ای توسط کشورهای ضعیف گردید. حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای در دریای خزر با علایق اقتصادی و استراتژیک متفاوت از جمله بهره‌برداری از منابع هیدروکربنی و انتقال آن صورت گرفت. ورود قدرتهای فرامنطقه‌ای، موجب به چالش کشیدن قدرتهای منطقه‌ای گردید و واکنش و حساسیت آنها را نسبت به تحرکات آنها به همراه داشت. این مسئله سبب برهم خوردن ثبات منطقه گردیده و مشکلات امنیتی جدیدی را علاوه بر مشکلات قبلی بر آن تحمیل کرد. به نظر می‌رسد حل و فصل رژیم حقوقی دریای خزر، به شدت تحت تأثیر ژئوپلیتیک و الگوی روابط قدرتهای منطقه‌ای با قدرتهای فرامنطقه‌ای قرار گرفته است. زیرا رقابت آنها برای قلمروسازی و گسترش حوزه نفوذ در خزر می‌تواند هرگونه توافقات و همکاری‌های منطقه‌ای از جمله تعیین رژیم حقوقی را به چالش بکشد و استقرار آن را به تأخیر بیندازد.

۸- قدردانی

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از همه کسانی که در نگارش مقاله حاضر آنها را یاری نمودند و با نظرات اصلاحی خود در غنای آن کوشیدند، تقدیر و تشکر نمایند.

References

1. Ahmadipour, Zahra & Lashgari, Ehsan (2009), Explaining the global geopolitical competition in the Caspian region. (Given the increasing role of the U.S in the region), *Caucasus and Central Asian Studies*, Winter, No. 68 [in Persian].
2. Ataof, Turka (1978), *Caspian Sea: Environmental problems and issues*. *Caucasus and Central Asian Studies*, No. 52 [in Persian].
3. Gabriel Adeleye, Kofi Acquah-Dadzie, Thomas J. Sienkewicz, James T. McDonough (1999), "World dictionary of foreign expressions: a resource for readers and writers", p.240, Bolchazy-Carducci Publishers, 1999, ISBN 0-86516-423-1 p 240.
4. Hafeznia, Mohammadreza (1999), Geopolitical differences and conflicts in the Caspian, *Caucasus and Central Asian Studies*, Vol. VIII, autumn, No. 27 [in Persian].
5. Hassan Tash, Sayed Gholam Hossein (2007), *Daricheh: Russia, Iran and the heart of the world's energy*, *energy economics Magazine*, November, No. 97 [in Persian].
6. Igor S. Zonn; Andrey G. Kostianoy; Aleksey N. Kosarev; Michael H. Glantz (2010), *The Caspian Sea Encyclopedia*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg. pp 82-179.
7. Karyany, Marika (2005), *Bilateral agreements, new political approach to the exploitation of oil in the Caspian Sea*, translated by: Mojtaba, Damirchi lo, *Caucasus and Central Asian Studies*, Winter, No. 52 [in Persian].
8. Kasarof, Ivan (2012), *Climate of Caspian Sea*, Translated by: Ali Shamsi, National Center for Research and Studies of the Caspian Sea. Sari [in Persian].
9. Maleki, Abbas (2003), *Does the Caspian Sea is still important for all players?*, *Caucasus and Central Asian Studies*, Fall, No. 43 [in Persian].
10. Mazen. Adi (2009), *The application of the law of the sea and the convention on the mediterrain sea, division for ocean affairs and the law of the sea*, New York, p 31.
11. McKenna, Robert (2003), "The Dictionary of Nautical Literacy", p.225 McGraw-Hill Professional, ISBN 0-07-141950-0, p 225.
12. Mirheidar, Dorreh & Shemirani Taheri, Sefatallah (2001), *Geopolitics of the Caspian Sea*, *Caucasus and Central Asian Studies*, No. 35 [in Persian].
13. Mohammadi, Hamidreza (2005), *Geopolitical challenges in the environment of the Caspian Sea*, *Geopolitics Quarterly*, Spring [in Persian].
14. Mojtabeh-Zadeh, P & Hafeznia, M.R (2003), *Perspectives on the Caspian Sea dilemma: an Iranian construct*. *Eurasian Geogr. Econ.* 44 (8), pp 607-616.
15. Pishgahifard, Zahra (2006), *Introduction to Political Geography with Emphasis on the Waters of the Sea*, First Edition, Tehran University [in Persian].

16. Rajaei, Bahram (2007), Regional geopolitical and legal regimes: the politics of the Caspian Sea and the U.S, Central Asia and Caucasus Studies, Summer, No. 38 [in Persian].
17. Shamsi, Ali (2007), A new look at the environment of the Caspian Sea, Sari, Caspian Studies Center, [in Persian].
18. Talaei, Farhad (2007), Lecture notes Law of the Sea, virtual courses Bachelor of Law, University of Shiraz, unpublished, [in Persian].
19. Tellegen-Couperus, Olga (1993), Short History of Roman Law, p.32. Routledge. ISBN 0-415-07251-4, P 32.
20. Valentin, Yakoshyk (1998), Contemporary political disputes about the legal status of the Caspian Sea, interpreter, Ziba, Farzinnia, Caucasus and Central Asian Studies, No. 22 [in Persian].
21. Vinogradov, S & Wouters, P (1995), The Caspian Sea: Current legal problems Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, vol 55, pp. 604-623.
22. www.guilan-e-ma.ir/2011/09.
23. www.britannica.com/EBchecked/topic/98044/Caspian-Sea.
24. www.merriam-webster.com/dictionary/mare%20clausum.
25. www.worldatlas.com/aatlas/infopage/caspiansea.htm.
26. www.worldometers.info.
27. Zimnitskaya, H and Geldern, J.V (2011), Is the Caspian Sea a sea; and why does it matter? Journal of Eurasian Studies, 2, 1-14.